

Հայ իրականությունը և Մկրտիչ Փորթուգալյանի նամականին

Մարգարյան Ս. Թ.

ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ /Հայաստան, Երևան/

E-mail: sargsyansuren@yandex.ru

Վճռորոշ բառեր՝ Մկրտիչ Փորթուգալյան, նամականի, «Արմենիա» պարբերական, ազատագրական շարժում

The Armenian Reality and M. Portugalyan's Correspondence

Sargsyan S.T.

Institute of History of NAS of RA (Armenia, Yerevan)

E-mail: sargsyansuren@yandex.ru

Abstract: In the last quarter of the 19th century Mkrtych Portugalyan, an outstanding social and political figure, permanent editor of the newspaper "Armenia", concerned about the fate of the Western Armenians, played a great role in the revival of national consciousness, the spread of liberation ideology and the idea of unity among Armenians. The newspaper "Armenia", published by M. Portugalyan, acting as a protector of the Armenian ethnic gene, was a real chronicle - a mirror of its time.

M. Portugalyan made a great contribution to introduce the Armenian Question to the world community, the strengthening of ties between the Western Armenian and Eastern Armenian liberation circles, the education of youth in the spirit of the Armenian traditions and love for the Native land.

Portugalyan's correspondence is of great importance for revealing of the full image of him as a figure. Letters addressed to M. Portugalyan and written by himself are the primary source, which not only illuminate the picture of the late 19th century, but also summarize, along with M. Portugalyan, images of many ideologists of the Armenian liberation movement.

Key words: Mkrtych Portugalyan, correspondence, newspaper "Armenia", liberation movement

Армянская действительность и корреспонденция М. Португальяна

Саргсян С.Т.

Институт истории НАН РА (Армения, Ереван)

E-mail: sargsyansuren@yandex.ru

Резюме: В последней четверти 19-го века в возрождении национального самосознания, распространении освободительной идеологии и идей единства среди армян знаменательную роль сыграл выдающийся общественный и политический деятель, бессменный редактор газеты "Армения", обеспокоенный судьбой западных армян, Мкртыч Португальян. Издаваемая им газета "Армения", выступая в качестве защитницы армянского этногена, была истинной летописью - зеркалом своего времени.

М. Португальян внес также большой вклад в дело ознакомления мировой общественности с Армянским вопросом, укрепления связей между западноармянскими и восточноармянскими освободительными кругами, воспитании молодежи в духе армянских традиций и любви к Родине.

Для выявления полного образа Португальяна-деятеля большое значение имеет его переписка. Письма, адресованные М. Португальяну и написанные им самим, являются первоисточниками, которые не только освещают картину конца 19-го века, но и обобщают образы многих, наряду с М. Португальяном, идеологов армянского освободительного движения.

Ключевые слова: Мкртыч Португальян, корреспонденции, газета "Армения", освободительное движение

Հայ նշանավոր հասարակական-քաղաքական գործիչ, ազգային-ազատագրական պայքարի գաղափարախոսության ռահվիրա, սեփական ժողովրդի ապագայով ապրող Մ. Փորթուգալյանի մասին քիչ է գրվել [1,2,3]: Նա

պատկանում է նվիրյալների այն թվին է, որոնք հանիրավի մոռացված են և մինչ օրս ըստ արժանվույն գնահատված չեն: Արխիվային վավերագրերը նույնպես շատ չեն, սակայն նրա հոգեգավակ «Արմենիա» պարբերականի

հրապարակումները՝ հատկապես խմբագրականները, վկայում են, որ Մ. Փորթուգալյանը մշտապես ապրել ու արարել է մեկ գլխավոր նպատակի համար՝ սեփական ժողովրդին տեսնել ազատ ու բարգավաճ: Մ. Փորթուգալյան¹ գործչի և ազատագրական պայքարի նվիրյալի մեծության մասին են վկայում նաև մեզ հասած մեծ թվով նամակներ՝ գրված Մ. Փորթուգալյանի կողմից մյուսն էլ հասցեագրված են իրեն: Դրանք վկայում են, որ նա ակտիվ նամակագրական կապերի մեջ էր ժամանակի գրեթե բոլոր նշանավոր հայ հասարակական-քաղաքական գործիչների ու մշակույթի գործիչների հետ²: Այդ նամակները խոստում վկայություններ են մեծ մտավորականի հասարակական մտածողության, Հայկական հարցի լուծման վերաբերյալ նրա մոտեցումների, մեծ շրջապատի և, վերջապես՝ մարդկային էության մասին:

Մ. Փորթուգալյանն աշխույժ նամակագրական կապի մեջ է եղել հատկապես ազգային գործի նվիրյալ, անկեղծ ու պայծառ մտավորական Արփիար Արփիարյանի հետ: 1898 թ. հուլիսի 21-ին գրած մի նամակում իր և տիկնոջ անունից շնորհակալություն հայտնելով Արփիարյանին դստեր՝ Արմենուհու մահվան առիթով վշտակցություն հայտնելու համար, Փորթուգալյանը, պատասխանում է Ամերիկա մեկնելու վերաբերյալ վերջինիս հարցին և պարզաբանում է, որ իր Ամերիկա մեկնելը³ հնարավոր չէ, ասածովել ևս՝ ընտանիքի հետ, քանի որ այդպիսի ֆինանսական միջոցներ

չունեն և երբեք էլ չէր ունեցել. «Գալով ընտանիքով մեկտեղ փոխադրուելու խորհրդին»՝ նա գրում է «...այդ մասին մտածելը ավելորդ կը համարեմ բոլորովին, քանի որ ես ինքս առանձին մի ճամփորդութիւն անելու անկարող վիճակի մը մէջ կը գտնուիմ այժմ» [4]: Ինչ վերաբերում է իր հարուստ լինելու մասին խոսակցություններին, Փորթուգալյանը ցավով արձանագրում է. «Շատ անգամ արդարացած է այն առած, թե «Թմբուկին ձայնը հեռուէն անուշ կուգայ» [4]:

Այնուհետև Մ. Փորթուգալյանը հարցնում է. թե արդյո՞ք Մարսելում իրենց կազմած ազատագրական ծրագիրն Արփիարյանի և Մ. Չերազի հանդիպման հետևանքով Փարիզում «ջուրն է ընկել»: Նոր վեճ է բորբոքվել իրենց միջև, «թե հին խանձի հոտ է որ կայ բաց» [5] և խնդրում, որ արդյունքների մասին անպայման իրեն տեղյակ պահի:

Մեկ այլ՝ 1899 թ. դեկտեմբերի 2-ին գրած նամակում Մ. Փորթուգալյանը ներողություն է խնդրում պատասխանն ուշացնելու համար և բացատրում, որ տղան՝ Լևոնն է հիվանդ եղել և հետո Արփիարյանի ուզած թղթերը պիտի երկար փնտրի, որ գտնի և խոստանում է շատ արագ կատարել վերջինիս խնդրանքը. «Ձեր հարցերին ճիշտ կերպով պատասխանելու համար կը պարտավորվի քեզ է դոքումի հին ու մին թուղթեր փնտոտելով աչքի անցունել. միևնոյն ժամանակ փոքրիկ տղաս Լևոնս ալ 3 շաբաթ է ի վեր fièvre typhoide-էն ծանր կերպով պատկած լինելով, ոչ սիրտ և ոչ ժամանակ կունենայի այդպիսի խուզարկութիւնների համար» [6]:

1903 թ. մարտի 8-ին «սիրելի բարեկամ և պաշտոնակից» Արփիարյանին գրած նամակում Մ. Փորթուգալյանը տագնապահար և վրդովված շտապում է իր ցավակցությունն ու զորակցությունը հայտնել նրա դեմ կազմակերպված մահափորձի առիթով. «կը խնդրեմ ընդունել իմ ցավակցութիւնս և զայրույթի բուռն ցասումս այդ գարշելի ոճրագործութեան դեմ որ կը բերի խեղդելու հայ գրչի ազատութիւնը նույնիսկ արտասահմանի մէջ: Կը խնդրեմ տեղեկութիւն հաղորդել ինձ Ձեր առողջական վիճակի վրայ» [6]: Այնուհետև զարմանում է, որ Արփիարյանի նման անբիծ մտավորականի նկատմամբ կարող է այդպիսի վերաբերմունք դրսևորել հայ մարդը: Իսկ վեր-

¹ ծնվել է 1848 թ. Կ. Պոլսում, վախճանվել՝ 1921 թ. Մարսելում:

² Ե. Չարենցի անվան Գրականության և արվեստի թանգարանի համապատասխան ֆոնդերում մեզ հաջողվեց գտնել դրանցից մի քանիսը՝ ուղղված Արփիար Արփիարյանին, Աբգար Հովհաննիսյանին, Վահան Մալեգյանին, Բագրատ Նավասարդյանին, Մկրտիչ Բարխուդարյանին, տղային՝ Վահան Փորթուգալյանին, մի քանի հայկական պարբերականների խմբագիրների և այլն (Տես ԳԱԹ, նույնանուն ֆոնդերը): Դրանք օգնում են ամբողջական պատկերացում կազմելու նրա անբասիր կերպարի, ծավալած մարդասահճո գործունեության ու ազգափրկիչ ծրագրերի մասին:

³ Մ. Փորթուգալյանը ԱՄՆ-ում առաջին անգամ եղել է 1888 սեպտեմբերին՝ Ուստր քաղաքի հայության և հատկապես տեղի արմենականների հրավերով: Այստեղ հայերի շրջանում ազգապահպան կառույցներ ստեղծելու ուղղությամբ նրա գործադրած ջանքերը օտարության մեջ հայտնված հայերի շրջանում հայկականության ոգին ու բնօրրանի հետ կապը պահպանելու նպատակադրումով բավականին լավ արդյունքներ արձանագրեցին:

ջում ցավով արձանագրում է, որ ազատության ճամփան միշտ է փշոտ եղել:

1887 թ. հուլիսի 19/31-ին մոսկվայաբնակ Մկրտիչ Բարխուդարյանին գրած նամակում Մ. Փորթուգալյանը «Հայաստանի Չավակների միության» վարչության անունից պատասխանելով վերջինիս կողմից տպագրության ակնրկալիքով ուղարկած մեծանուն բանաստեղծ Հովհ. Հովհաննիսյանի գործերի մասին, ցավով գրում է, որ «ընթերցասիրտիներ այն աստիճան յառաջ գնացած չէ մեր մեջ որ այդպիսի հրատակություններն նյութական շահ գոյացունեն, մանաւանդ որ այդ հրատարակություններ չիյնալով ոչ Ռուսիա և ոչ Թուրքիա մտնել, պետք է ծախել միայն եվրոպաբնակ հայերին մեջ, որոնք մի մեծ թիւ չեն կազմեր և որոյ մեկ մեծ մասն ալ հայերեն չեն գիտեր» [7], չի կարողանում հանձն առնել այդ գործը:

1907 թ. մայիսի 1/14-ին գրած մեկ այլ նամակում՝ ուղղված Թիֆլիսում լույս տեսնող «Լուսնայ» թերթի խմբագիր Ազանյանին, Փորթուգալյանը համագործակցության և միմյանց թերթերը փոխանակելու և տեղեկատվությամբ իրար օգտակար լինելու առաջարկ է անում: «Պատուարժան պաշտոնակցին» Փորթուգալյանը հորդորում է ավելի ակտիվ լինել, քանի որ արդեն «Արմենիաի Ռուսիա մտնիլը թոյլատրուած է այժմ» [8]:

Գրեթե նույն բովանդակությամբ մի նամակ էլ Փորթուգալյանը հասցեագրել է Թիֆլիսում լույս տեսնող «Հայրենիք» թերթի խմբագրությանը [9]: Նա հայտնում է, որ սխալ հասցեագրելու հետևանքով իրենց թերթը նախ գնում է Փարիզ Մ. Չերազին և նոր միայն վերջինս ուղարկում է Մարսել, ինչի հետևանքով ժամանակի կորուստ է տեղի ունենում, իսկ լուրերն էլ հնանում են: Փորթուգալյանը զարմացած է, որ «23 տարիներ է ի վեր Մարսելը քաղաքաին մեջ Արմենիան կը հրատարակուի», իսկ հայրենիքցիները իրենց թերթը Փարիզ են ուղարկում: Պարզաբանելով խնդիրը Փորթուգալյանը բացատրում է, որ Փարիզում իրոք Մ. Չերազն այդ նույն անունով թերթ հրատարակում էր, սակայն այն ֆրանսերեն էր, բոլորովին այլ պարբերական և «մի տարի են աւելի է որ դադարած է» [9]:

Փորթուգալյանը ոչ միայն հասարակական-քաղաքական գործիչ էր, թերթի խմբագիր ու բանաստեղծ, այլ նաև արժանավոր ու արժանապատիվ հայ էր, ընտանիքին նվիրված

անձ ու հոգատար հայր: Ընտանիքի անդամներին հասցեագրած նրա նամակներում մեծ սեր կա հարազատների հանդեպ, պատասխանատվության բարձր գիտակցություն և որպես հայ ծնողի՝ մշտական հոգածություն ընտանիքի բոլոր անդամների նկատմամբ: Ցավալի մի իրողություն մշտապես ճնշում էր նրան. նա կորցրել էր իր չորս զավակներին, մեծ վիշտ էր ապրել, սակայն կարողացել էր իր մեջ ուժ գտնել, և իր ծնողական պարտականությունները լավագույնս կատարել մյուս զավակների նկատմամբ: 1914 թ. մայիսի 8/21-ին որդուն՝ Վահանին գրած 1911 թ. լուսանկարով և «Ապագային կը հաւատամ, այդ հաւատքով ցավքս թեթեւան» վերտառությամբ բացիկնամակում նա դժգոհում է, որ իր մոտ եղած նյութերը որդին իրեն չի ուղարկել [10]: 1917 թ. հուլիսի 26-ին Կ. Պոլսի (1873 թ.) և Մարսելի (1911 թ.) իր լուսանկարներով և «յիշատակ քառասնամեայ յոբելեանի» վերտառությամբ փոստային բացիկի վրա գրած նամակում նա Ազգային լեգեոնի սպա Վահան որդուն հայտնում է ընտանիքի առողջ լինելու մասին [10]: Իսկ մեկ այլ դեպքում՝ նույն 1917 թ. ապրիլի 28-ին 1911 թ. լուսանկարով և «Ապագային կը հաւատամ, այդ հաւատքով ցավքս թեթեւան» վերտառությամբ բացիկնամակում հայտնում է Լևոն որդու ողջ և առողջ լինելու և նրա ուզած գրքերն ուղարկելու մասին [10]:

1907 թ. ապրիլ 25/8 մայիսին Բագրատ Նավասարդյանին⁴ գրած նամակում Փորթուգալյանը բացատրում է, որ 22 տարի մեծ զոհողությունների գնով լույս է ընծայել «Արմենիա»-ն, իսկ դժվարությունները գնալով ավելանում են և խնդրում է որպես «ազգային գործերին ոչ անտարբեր» անձ, իր ու մտերիմների

⁴ Բագրատ Նավասարդյան, (1852-1934), հայ հասարակական գործիչ, բժիշկ: Ավարտել է Պետերբուրգի բժշկավիրաբուժական ակադեմիան (1878), կամավոր մասնակցել է 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմին (Կովկասյան ռազմաճակատում), բժշկական օգնություն ցույց տվել հայ զաղթականներին ու ջրավորներին: Կարինի «Պաշտպան հայրենյաց»-ի հիմնադիրներից է: 1903 թ., հայ եկեղեցու գույքի և կալվածքների բռնագրավման կապակցությամբ կազմակերպած հակացարական ելույթների համար ձերբակալվել է, ապա՝ արտաքսվել Անդրկովկասից: 1905 թվականին վերադարձել է Թիֆլիս, շարունակել հասարակական և բժշկական գործունեությունը: Հեղինակ է բազմաթիվ հոդվածների (հրտ. «Մշակ»-ում, «Տարագ»-ում, «Առողջապահական թերթ»-ում, «Կավկազ»-ում և այլն): Բ.Նավասարդյանի կերպարը Բաֆֆին մարմնավորել է «Խենթ» վեպում:

բաժանորդագրվելով նպաստեն թերթի զարգացմանը: Հատկապես, որ Ռուսաստանի Ներքին գործերի նախարարության «հրամանագրով մը վերցուծ է այժմ Ռուսիա մտնելու արգելքը. հետևապես ազատ էք այն ստանալու» [11]: Այնուհետև բացատրում է, որ «Արմենիաի ուղղութիւնը հայ հայրենասիրական է, հեռու մնալով թե՛ պահպանողական և թե՛ ծայրահեղ ազատական շարժումներէ» [11]:

Պակաս հետաքրքրություն չեն ներկայացնում նաև Մ. Փորթուգալյանին հասցեագրված նամակները: Հետաքրքիր է, որ «Արմենիա»-ին ուղարկած թղթակցություններից բացի, աշխարհի բոլոր հայաշատ օջախներից գրեթե բոլոր նշանավոր գործիչներն ու մտավորականները նամակներ էին հասցեագրում անձամբ Փորթուգալյանին: Հատկապես մեծ թիվ են կազմում Արփիար Արփիարյանի նամակները: Հայության ազատագրության երկու նվիրյալ ազնվաբարո մտավորականները շատ հարցերում միակարծիք էին: Երկուսն էլ անընդհատ փնտրտուքի մեջ էին, հողվածներ էին գրում, պարբերականներ խմբագրում, ելույթներ ունենում ու զանազան կազմակերպություններ հիմնում՝ մշտապես հետապնդելով մեկ նպատակ՝ ծառայել սեփական ժողովրդի բարօրությանն ու շուտափույթ ազատագրության գործին:

1899 թ. Ալեքսանդրիայից գրած մի նամակում Արփիարյանը Փորթուգալյանին խորհուրդ է տալիս ուշադիր լսել Մարսելում գտնվող Փանոսին ու Բաղեշյանին⁵, որոնք «հստակ գաղափար ունին Հայաստանի վիճակին վրայ, ողջմիտ խորհուրդներ տալու ճշմարիտ հայրենասերներ են, ու պիտի կրնան օգտակար ըլլան ազգային դատին» [12]: Ապա ավելացնում. «Ձեր եւ իրենց միջև սերտ յարաբերութիւն մը կրնայ արդիւնաւոր ըլլայ» [12]:

Մեկ այլ 1901 թ. գոստոսի 20-ին գրած նամակում Արփիարյանը հայտնում է, որ այլևս «Նոր Կեանքի» խմբագիրը չէ, ուզում է Իտալիա տեղափոխվել և «նոր ամսաթերթ մը հիմնել» [12]: Սակայն նոր պարբերական հրատարակելու փոխարեն ավելի նպատակահարմար է գտնում միավորել ուժերն ու նյութական

միջոցները և «ուժ տալ արդեն եղածներուն, զանոնք զորացնել, և աւելի օգտակար գործ մը անել» [12]: Այդ նկատառումով էլ առաջարկում է Փորթուգալյանին, եթե համաձայնի «հնարաւոր է որ ի հարկին Արմենիաի շուրջը բոլորինք» [12]: Շարունակելով զարգացնել այդ տեսակետը՝ Արփիարյանը Փորթուգալյանին ներկայացնում է մի քանի կետերից բաղկացած ծրագիր, որում մասնավորապես շեշտում է, որ միավորվելու դեպքում «Արմենիա»-ի բացարձակ խմբագիր-ատենապետ կմնա Փորթուգալյանը, ով թերթի գաղափարական ուղղության որոշողը կլինի, իսկ Արփիարյանը կստանձնի միայն իր գրած հոդվածների պատասխանատվությունը: Իսկ բոլոր այն նյութերը, որոնք հարմար չի գտնի՝ թող չհրատարակի: Այնուհետև նշում է. «Նոր կեանքի 3 1/2 տարուան խմբագրական ուղղութիւնը Ձեզի գաղափար մը տուած է անշուշտ իմ ուղղութեան վրայ: Նոր կեանքին խմբագրական ծրագիրը կողմ է Արմենիային: Այնպես որ նյութերուս մեջ տեսակետները զգալապես չտարբերին Ձերիններէ՝ հետևաբար անուղղելի դժվարութիւններ ստեղծելու վտանգ մը չեմ տեսնիր» [12]: Արփիարյանն առաջարկում է նաև թերթի վիճակն ավելի բարելավելու նպատակով այն հրատարակել ոչ թե շաբաթը երկու, այլ ամիսը երեք անգամ: Թերթի աշխատակիցը դառնալու դեպքում Արփիարյանը ակնկալում է ստանալ չնչին վարձատրություն սոսկ գոյատևելու համար և ավելացնում, որ եթե դա էլ հնարավոր չլինի՝ չի նեղանա և կգիտակցի դժվարությունը:

Ինչպես մյուս աղբյուրները նամակները նույնպես վկայում են, որ Մ. Փորթուգալյան-գործիչը երբեք չհետապնդեց անհատական շահ, անձնականը միշտ ստորադասեց հայրենիքին, հանիրավի մոռացումի ու մերժման դառն պահեր ապրեց, սակայն երբեք չընկրկեց, միշտ մնաց իր ժողովրդի լուսավոր ապագայի համար պայքարի առաջամարտիկ հայրենիքի հետ, հայրենիքի կողքին՝ Նա ժամանակաշրջանի ծնունդն էր և հենց ժամանակաշրջանն էլ դրել է նրա կյանքի ու գործի վրա իր անջնջելի կնիքը: Նրա ապրած ավելի քան 70 տարիները համընկան հայ ժողովրդի պատմության ամենաողբերգական էջերին, որոնք լի էին ու պայքարի վայրիվերումներով: Մ. Փորթուգալյանն ազնիվ է եղել իր գործունեության երկար ու ձիգ տարիների փոթորկուն հոլո-

⁵ Խոսքը նախկին արմենական, Վանի 1915 թ. հերոսամարտի ղեկավարներից, հետագայում հայտնի գեղանկարիչ Փանոս Թերլեմեզյանի և Արմենական կուսակցության առաջին սերնդի նշանավոր գործիչ Գրիգոր Բաղեշյանի մասին է:

վույթում, և եթե անգամ գործելակերպի ու հայացքների մեջ սխալվել է երբեմն ձգտել է լինել ճշմարիտ և իրավացի: Իսկ սխալվելը բնական էր, քանի որ պատմականորեն սահմանափակ էր նրա աշխարհայացքը, որը հատուկ էր իր ձևավորման ժամանակաշրջանին և այն սերնդին, որին պատկանում էր ինքը: Հենվելով իր նախորդների վաստակած փորձի վրա և շարունակելով նրանց գործը, և ամեն անգամ այնուհանդերձ սկսելով գրեթե սկզբից և գրեթե միայնակ, քաղաքակիրթ ազգերին ներկայացրեց հայկական իրականությունը՝ ոչ թե կարեկցանք ու խղճահարություն հարուցելու, այլ հպարտությամբ հիացմունքի ու խոնարհումի պահանջ՝ իր ժողովրդի էության, անտանելի ցավի ու ծանր վիճակի հանդեպ:

Արևմտահայ ազգային զարթոնքի, դարավոր ստրկական շղթաները խորտակելու և քաղաքակիրթ ազգերի շարքում լինելու ձգտումները ժողովրդի մեջ սերմանելու և հայրենիքն ու սեփական ժողովրդին օսմանյան բռնատիրությունից ազատագրված տեսնելու սրբազան գործի նվիրյալ Մ. Փորթուգալյանի գործու-

նեությունն արժանի է մեծարման և գնահատանքի:

Գրականություն և աղբյուրներ

1. Թորոսեան Պ. Ռ., «Ո՞վ է Մկրտիչ Փորթուգալեան», Կ. Պոլիս, 1912,
2. Թորոսեան Պ. Ռ., «Քառասուն տարուան աշխատարը, Կենսագրական գծեր», Կ. Պոլիս, 1914
3. Սարգսյան Ս.Թ. «Արմենիա» պարբերականը ազատագրական գաղափարախոսության ակունքներում», Ե., 2014,
4. ԳԱԹ, Արփիար Արփիարյանի ֆոնդ, թիվ 106:
5. ԳԱԹ, Արփիար Արփիարյանի ֆոնդ, թիվ 548:
6. ԳԱԹ, Արփիար Արփիարյանի ֆոնդ, թիվ 515:
7. Նամակ Մկրտիչ Բարխուդարեանին, ԳԱԹ, ֆ. 28, թիվ 503:
8. Նամակ «Լուսնայ» թերթի խմբագիր Ազանյանին, ԳԱԹ, Աղայան Գյուտ քահանայի ֆոնդ, թիվ 941-942:
9. Նույն տեղում Նամակ «Հայրենիք» թերթի խմբագրությանը, նույն տեղում
10. ԳԱԹ, Մկրտիչ Փորթուգալյանի ֆոնդ, թիվ 2:
11. ԳԱԹ, Բագրատ Նավասարդյանի ֆոնդ, թիվ 341:
12. Ա. Արփիարյանի նամակը Մ. Փորթուգալեանին, ԳԱԹ, Արփիար Արփիարյանի ֆոնդ, թիվ 106: